

مسجد، فرهنگ و ارتباطات اسلام

تألیف: دکتر شیم فرخ

(اساتذہ و دانشجو)

www.ketab.ir

فهرست نویسی

سرشناسه	فرخی، میثم، ۱۳۶۵
عنوان و نام پدیدآوران	مسجد در فرهنگ و ارتباطات اسلامی/تالیف میثم فرخی
مشخصات نشر	تهران، رشد فرهنگ، ۱۴۰۰
مشخصات ظاهری	۲۲۲ ص: جدول، نمودار
شابک	۹۷۸-۶۲۲-۲۰۵-۴۲۸-۱
وضعیت فهرست نویسی	فیا
یادداشت	کتابنامه
موضوع	مسجدها-- ایران -- جنبه های اجتماعی
موضوع	Mosques-- Iran -- Social aspects
موضوع	ایران -- تاریخ -- انقلاب اسلامی، ۱۳۵۷ -- تاثیر
موضوع	Influence -- 1979 -- Iran -- History
رده بندی کنگره	DSR۱۵۶۴
رده بندی دیویی	۹۵۵/۰۸۳
شماره کتابشناسی ملی	۸۲۶۵۶۲۷
اطلاعات رکورد کتابشناسی	فیا

www.ketab.ir

این اثر مشمول قانون حمایت حقوق مؤلفان و مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸/۱۰/۱۱ است. فردی که تمام یا بخشی از این اثر را بدون اجازه ناشر، حروفچینی، چاپ، چاپ افست، فتوکپی، و انواع دیگر چاپ، عکس برداری، تبدیل به pdf، و به هر شکلی تکثیر، نشر، پخش، و یا عرضه کند در صورتی آگاهی پدیدآورنده، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت و در هر صورت از نظر، اخلاقی، شرعی و قانونی غیرمجاز است. استفاده علمی به شکل متعارف و با ذکر منبع مجاز است.

نام کتاب	:	مسجد در فرهنگ و ارتباطات اسلامی
تألیف	:	دکتر میثم فرخی
صفحه‌آرایی	:	انتشارات رشد فرهنگ
طراح جلد	:	مهندس ریحانه رحیمی
لیتوگرافی، چاپ و صحافی	:	واصف
نوبت چاپ:	:	اول - تابستان ۱۴۰۰
شمارگان	:	۳۰۰ نسخه
بها	:	۷۵۰۰۰ تومان
قطع	:	وزیری

فروش اینترنتی: roshdefarhang.ir

انتشارات رشد فرهنگ

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۲۰۵-۴۲۸-۱

ISBN: 978-622-205-428-1

کلیه حقوق این اثر برای ناشر و مؤلف محفوظ است

آدرس: تهران، خیابان مرتضوی، بعد از تقاطع جیحون، پلاک ۷۰۶

Email: roshdefarhang@yahoo.com

فهرست مطالب

۷	 مقدمه
۱۳	 فصل یکم: مسجد و نظام اسلامی
۱۳	 گفتار اول: بررسی اقدامات سیاستی پیامبر اکرم (ص) در نهاد فرهنگی - ارتباطی مسجد
۱۳	 مقدمه
۱۴	 ۱. تأسیس نهاد فرهنگی مسجد
۱۶	 ۲. عزل و نصب امامان جماعت
۱۶	 ۳. تعیین مسجد به مثابه جایگاه طرح مسائل علمی - آموزشی
۲۱	 ۴. بسیج اجتماعی مسلمانان (تحشیش جوش مسلمین) در مسجد
۲۲	 ۵. استقرار مسجد به مثابه‌ی پایگاه وحدت و همبستگی مسلمانان
۲۵	 ۶. خبررسانی و اطلاع‌دهی به مسلمانان از طریق مسجد
۲۷	 ۷. مددکاری اجتماعی مسلمانان از طریق مسجد
۳۰	 جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۳۱	 گفتار دوم: سیاست‌های مطلوب مسجد در اندیشه امام و رهبری
۳۱	 مقدمه
۳۴	 ۱. بررسی لنوی و اصطلاحی مسجد
۳۵	 ۲. تحلیل دیدگاه رهبران جمهوری اسلامی ایران در حوزه مسجد
۳۵	 ۳. مسجد در دیدگاه امام خمینی (ره)
۴۶	 ۴. مسجد از دیدگاه آیت الله خامنه‌ای
۶۷	 جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۷۱	 گفتار اول: سیر تحولات سیاستی مسجد در جمهوری اسلامی ایران پس از انقلاب اسلامی ۱۳۵۷-۱۳۹۲
۷۱	 مقدمه
۷۳	 ۱. مفهوم سیاست
۷۵	 ۲. تحلیل محتوای کیفی ماهنامه مسجد
۷۸	 ۳. دهه اول (۱۳۴۷-۱۳۵۷)
۹۵	 ۴. دهه دوم (۱۳۶۸-۱۳۷۸)
۱۰۵	 ۵. دهه سوم (۱۳۷۹-۱۳۸۹)
۱۱۲	 ۶. دهه چهارم (۱۳۹۰-۱۳۹۳)
۱۲۰	 جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

گفتار دوم: سیاستگذاری فرهنگی مطلوب مسجد در جمهوری اسلامی ایران: بررسی دیدگاه‌های خبرگان و سیاستگذاران.....	۱۲۷
.....مقدمه.....	۱۲۷
۱. مبانی نظری پژوهش.....	۱۲۸
۲. روش پژوهش.....	۱۳۷
۳. یافته‌های پژوهش.....	۱۳۸
جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.....	۱۵۱
گفتار سوم: بررسی روند تربیتی طرح صالحین در بایگاه‌های بسیج مساجد کشور بر اساس مدل فرایندی.....	۱۵۲
.....مقدمه.....	۱۵۲
۱. پیشینه پژوهش.....	۱۵۳
۲. مبانی نظری پژوهش.....	۱۵۳
۳. تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش.....	۱۵۶
جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.....	۱۷۱
گفتار اول: رهبری در مسجد: مورد مطالعه مسجد صفا.....	۱۷۳
.....مقدمه.....	۱۷۳
۱. مبانی نظری پژوهش.....	۱۷۴
۲. روش پژوهش.....	۱۷۹
۳. نشان‌گاه پژوهش: مسجد صفا.....	۱۷۹
۴. تجزیه و تحلیل داده‌ها.....	۱۸۱
جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.....	۱۹۲
گفتار دوم: میزان و چگونگی مشارکت زنان در مساجد (مورد مطالعه: مساجد شهرستان پاکدشت).....	۱۹۴
.....مقدمه.....	۱۹۴
۱. سابقه پژوهش.....	۱۹۵
۲. چارچوب مفهومی پژوهش.....	۱۹۶
۳. روش تحقیق.....	۲۰۴
جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.....	۲۱۳
فهرست منابع.....	۲۱۷

مقدمه

یکی از دغدغه‌های سنوات گذشته تا به امروز نگراندی کتاب مطالعه و پژوهش در حوزه نهاد دینی مسجد می‌باشد که به یاری خداوند متعال باعث فتح باب مطلوبی در جامعه‌ی علمی و به ویژه در میان دانشجویان مستعد و علاقه مند بدین حوزه و پژوهشگران و محققان فعال در این زمینه شده است. در همین راستا تلاش نمودم تا مجموع دیدگاه‌ها و ایده‌های خود را در اثر ذیل به رشته‌ی تحریر در آورم تا شاید زمینه ساز و بستری برای رشد و اعتلای این پایگاه‌های الهی در فضای جامعه و به ویژه در میان دغدغه مندان و متفکران علاقه مند شود. کتاب مذکور در سه فصل و هفت گفتار به شرح ذیل تدوین شده است:

فصل اول این کتاب با عنوان «مسجد و نظام اسلامی» از دو گفتار تشکیل شده است که در گفتار اول با عنوان «بررسی اقدامات سیاستی پیامبر اکرم (ص) در نهاد فرهنگی- ارتباطی مسجد»، نویسنده درصدد است تا اقدامات و فعالیت‌های سیاستی پیامبر مکرم اسلام (ص) به عنوان حاکم شریعت اسلامی را در نهاد مسجد - که نمایانگر و بیانگر ظهور و بروز ایشان در این پایگاه دینی است- مورد واکاوی و مذاقه قرار دهد. بدین منظور اقدامات سیاستی پیامبر اکرم (ص) مانند تأسیس نهاد فرهنگی مسجد، عزل و نصب امامان جماعت، تعیین مسجد به مثابه جایگاه طرح مسائل علمی- آموزشی، بسیج اجتماعی مسلمانان (تجییح جیوش مسلمین) در مسجد، استقرار مسجد به مثابه‌ی پایگاه وحدت و همبستگی مسلمانان، خبر رسانی و اطلاع دهی به مسلمانان از طریق مسجد و مددکاری اجتماعی مسلمانان در مسجد حاکی از نقش فعال پیامبر اکرم (ص) در حوزه نهاد فرهنگی- ارتباطی مسجد می‌باشد. از منظر نویسنده اقدامات مذکور نشان دهنده این مطلب است که حاکم اسلامی وظیفه‌ی هدایت جامعه به سوی رشد، فلاح و شکوفایی استعدادهای نهفته و عظیم انسانی را بر عهده دارد. بدین منظور -برای هدایت جامعه اسلامی به سوی اهداف متعالی- اقتضا می‌کند که پیامبر (ص) در زمان خود به صورت مستقیم - و برخی موارد غیر مستقیم- در شوون فرهنگی جامعه (به ویژه از مجرای نهاد مسجد) دخالت نمایند تا مسلمانان را به سر حد مقصود و مطلوب برسانند.

در گفتار دوم با عنوان «سیاست‌های مطلوب مسجد در اندیشه امام و رهبری» سیاست‌های مطلوب مسجد از منظر امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری در سه رویکرد توصیفی- انتقادی، تطبیقی و تجویزی مورد بررسی قرار می‌گیرد. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که مبتنی بر رویکرد توصیفی، امام و رهبری به توصیف و تشریح وضعیت مساجد در زمان صدر اسلام (سیره‌ی نبوی) می‌پردازند و ضمن انتقاد از وضعیت مساجد در کشور خواستار بازگشت این سنگرهای الهی به مساجد صدر اسلام می‌باشند. «محوریت مسجد در سیره نبوی»، «چند منظوره بودن مسجد در عصر پیامبر (ص)»، «مسجد به مثابه‌ی محل اداره‌ی حکومت در عصر نبوی» مهم‌ترین محورهای موضوعی بر اساس دیدگاه‌های ایشان در رویکرد توصیفی است. رهبران جمهوری اسلامی ایران در راستای تبیین رویکرد تطبیقی میان مسجد و کلیسا به مثابه‌ی نهادهای مهم دینی در اسلام و مسیحیت بر این باورند

که کلیسا مرکزیت و محوریت ثقل جامعه اسلامی را ندارد و از این نهادهای دینی امور جامعه‌ی مسیحیت مانند جامعه‌ی اسلام تدبیر نمی‌شود. و بر اساس رویکرد تجویزی امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری مسئولین و دست‌اندرکاران و روحانیون مساجد را در جهت حصول به مساجد ایده‌آل و مطلوب مخاطب قرار می‌دهند تا محورهای شامل «حفظ و رونق مساجد»، «حضور و مشارکت فعال در مسجد»، «اداره‌ی امور مسلمانان ذیل مسجد»، «عمران و آبادانی مسجد توسط اقشار مختلف مردم» و «تاکید بر رفع اختلافات درونی در مسجد» در جمهوری اسلامی ایران محقق گردند.

فصل دوم کتاب نیز با عنوان «مسجد و سیاست‌گذاری» متشکل از سه گفتار می‌باشد. در گفتار اول با عنوان «سیر تحولات سیاستی مسجد در جمهوری اسلامی ایران پس از انقلاب اسلامی (۱۳۵۷-۱۳۹۳)» در راستای سیر تحولات سیاستی مسجد در جمهوری اسلامی ایران پس از انقلاب اسلامی تا سال ۱۳۹۳، اهم مسائل سیاستی مرتبط با مسجد که در ماهنامه‌ی مسجد انعکاس یافته را با روش تحلیل محتوای کیفی استخراج نموده و سپس سیاست‌های اعلامی-اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران و نیز اسناد وزارتخانه‌ها و سازمانهای مرتبط با حوزه‌ی مسجد را طی چهار دهه از انقلاب اسلامی با توجه به مسائل سیاستی مستخرج از ماهنامه‌ی مسجد مورد بررسی قرار می‌دهد. نتایج برآمده از سیاست پژوهی مذکور نشان می‌دهد که مسالهی عمران مسجد در مقایسه با سایر مسائل مساجد در بازه زمانی مذکور از اهمیت خاصی برخوردار بوده است و بیشتر اسناد مورد بررسی در این دهه ناظر به مسالهی مذکور می‌باشد. همچنین پیرامون مسائلی مانند امام جماعت مسجد، خادم مسجد، هیات امنای مسجد، مسجد و وقف، مسجد دولتی یا مردمی، تعطیلی مسجد، مسجد و مردم نیز نتایج تحلیل نشان می‌دهد که گزاره‌ها و بندهای سیاستی بسیار محدودی در اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران مدون و مصوب شده است. همچنین نتایج تحلیل سیاست‌های مرتبط با حوزه‌ی مسجد در این دهه نشان می‌دهد که در مورد برخی مسائل مورد بررسی مانند اختلافات درونی مسجد، باز بودن مسجد و مسجد و ارتباطات سیاست مهمی تدوین و تصویب نشده است و پیرامون مسائل مذکور سیاست‌بازری و مشهودی در جمهوری اسلامی ایران اتخاذ نشده است.

در گفتار دوم تحت عنوان «سیاست‌گذاری فرهنگی مطلوب مسجد در جمهوری اسلامی ایران: بررسی دیدگاه‌های خبرگان و سیاست‌گذاران حوزه‌ی مسجد» تلاش شده است تا با بهره‌گیری از تجربیات و دیدگاه‌های خبرگان- مسئولان و صاحب نظران در حیطه‌ی مسجد- جایگاه و نقش حکومت پیرامون حوزه‌ی مسجد در جمهوری اسلامی ایران احصا شود. در همین راستا محقق با استفاده از روش تحلیل مضمون طی ۳۴ مصاحبه‌ی نیمه ساختاریافته با خبرگان مذکور در سه مرحله‌ی کدگذاری توصیفی، کدگذاری تفسیری و یکپارچه ساز به مختصات سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران پرداخته است. نتایج پژوهش نیز به شبکه‌ی مضامین مستخرج از دیدگاه خبرگان شامل «دیدگاه نظری دخالت حکومت درحوزه‌ی مسجد»، «رویکردهای دخالت حکومت در

حوزهی مسجد» و «حکومت و سازمانهای فرهنگی مرتبط با حوزهی مسجد» می‌پردازد. بر اساس یافته‌های پژوهش بر مبنای «دیدگاه نظری دخالت حکومت در حوزهی مسجد» پیشنهاد می‌شود که سیاستگذاری و خطوط کلی مساجد ذیل یک سازمان، نهاد یا شورای سیاستگذاری به نام مسجد ذیل ولی فقیه و رهبری صورت پذیرد که بر این اساس وظایف و نقش‌های متنوع و متعدد دستگاه‌های فرهنگی مذکور -مرتبط با مساجد- مشخص شود همچنین در همین راستا نیز اداره و برنامه ریزی مساجد در سطح اجرایی و عملیاتی به صورت کاملاً غیر متمرکز و با مشارکت کامل مردمی انجام شود. در مورد «رویکردهای دخالت حکومت در حوزهی مسجد» نتایج پژوهش حاکی از آن است که حکومت می‌بایست ترکیبی از رویکردهای حمایتی، ضمانتی، نظارتی و اقتضایی را مد نظر خود قرار دهد و بر اساس هر یک از رویکردهای مذکور اقداماتی را در عرصه‌ی مساجد انجام دهد.

گفتار سوم نیز با عنوان «بررسی روند تربیتی طرح صالحین در پایگاه‌های بسیج مساجد کشور بر اساس مدل فرایندی» درصدد است تا روند طرح شجره طیبه صالحین در پایگاه‌های بسیج مساجد سراسر کشور را بر اساس مدل فرایندی در سیاستگذاری فرهنگی مورد مذاقه نظری قرار دهد. تلاش محقق بر آن بوده تا طرح صالحین را بر اساس مراحل الگوی مذکور که شامل شناسایی مسائل و معضلات، تعیین اهداف (کلان- خرد)، صورت‌بندی و تدوین راه حل سیاستی، اجرا و اخذ بازخوردها (اجرای سیاست‌ها)، ارزیابی سیاست اجرا شده (ارزیابی سیاست‌ها) است تجزیه و تحلیل نماید. نتایج پژوهش حاکی از آن است که پیرامون صورت‌بندی مسئله و مشکل سیاستی دو محور «حرکت بسیجیان در جهت ایجاد معیارهای مقام عظمی ولایت» و «تدوین سازمان بسیج جهت ایجاد یک حرکت دسته جمعی برای تحقق منویات در عرصه‌های مختلف» ملاک عمل واقع شده و در راستای بحث تعیین اهداف طرح صالحین، هدف اصلی شامل تعالی معنوی توأم با رشد ایمان آگاهانه و بصیرت بسیجیان و هدف فرعی طرح نیز متشکل شدن بسیجیان بر مبنای تعلیم و تربیت مد نظر قرار گرفته است. در حیطه‌ی صورت‌بندی و تدوین نهایی طرح صالحین نیز می‌توان به چهار مولفه‌ی بررسی قرآن و عترت، بررسی منویات مقام معظم رهبری، بررسی میدانی الگوهای موفق، استفاده از کارشناسان مختلف اشاره نمود. در گام چهارم روند تربیتی طرح صالحین (مرحله اجرا) باید اشاره نمود که دستورالعمل طرح مذکور در خرداد ماه ۱۳۸۷ ابلاغ شده که تا کنون نیز طرح در حال اجرا می‌باشد و در نهایت در گام آخر دو نوع ارزیابی شامل ارزیابی کلی (مربوط به راه اندازی طرح صالحین در پایگاه‌های ۱۴ استان کشور و نیز کیفیت حلقه‌های مذکور در پایگاه‌های استان‌ها) و ارزیابی جزئی (نظر سنجی در مورد آموزش سرگروه‌های طرح صالحین توسط معاونت تربیت و آموزش بسیجیان صورت گرفته است.

فصل سوم کتاب با عنوان «مسجد و مطالعات مورد کاوی» حاوی دو گفتار می‌باشد. در این فصل تلاش شده است که دو مطالعه موردی که به صورت خاص مساجد را با رویکرد کیفی و مشاهده

میدانی مورد بررسی و کنکاش قرار داده است به خوانندگان و علاقه‌مندان ارائه شود تا شاید گامی در جهت ارتقا و اعتلای دامنه‌ی پژوهشهای کیفی در حوزه‌ی مساجد برداشته شود. در گفتار اول تحت عنوان «رهبری در مسجد: مورد مطالعه مسجد صفا» محقق به بررسی رهبری روحانی و ویژگیهای آن در مسجد صفا پرداخته است و تلاش بر آن بوده که به ارائه مؤلفه‌های موفقیت رهبری در مسجد مذکور بپردازد. محقق بر پایه‌ی مدل برگزیده و با استفاده از روش مصاحبه و مشاهده غیر مشارکتی، مؤلفه‌ها و مقوله‌های موفقیت رهبری روحانی مسجد صفا را تجزیه و تحلیل کرده است. بر این اساس نگارنده ۱۱ مقوله‌ی مدل انتخابی را در نظر گرفته و داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها و نیز گزارش‌های حاصل از مشاهده را متناسب با هر کدام از مقوله‌ها با عنوان نکات کلیدی در جدولی ارائه کرده است. داده‌های هر جدول که در واقع برآیند مصاحبه‌ها و نیز گزارشهای نوشته شده می‌باشد بر اساس ادبیات رهبری و رفتار سازمانی کدگذاری شده است. پس از کدگذاری داده‌ها، مدل جامع رهبری در مسجد صفا ترسیم شده است. استمرار فعالیت یک روحانی در مسجد، رهبری مشارکتی وی، الگو بودن رهبر برای اعضا و پیروان، تعامل مطلوب با متریان و جوانان را می‌توان از جمله عوامل و مؤلفه‌های مهم رهبری در مسجد صفا محسوب نمود.

گفتار دوم نیز تحت عنوان «میزان و چگونگی مشارکت زنان در مساجد (مورد مطالعه: مساجد شهرستان پاکدشت)» از جمله پژوهشهای محدود و معدود در حوزه مسجد و بانوان می‌باشد که از جمله مسائل بسیار مهم حوزه‌ی مساجد می‌باشد که امروز به نظر محقق در کشورمان مورد غفلت واقع شده است. در گفتار مذکور میزان و چگونگی حضور و مشارکت زنان در مساجد شهرستان پاکدشت مورد بررسی قرار گرفته است که در این راستا با ۳۰ نفر از زنان مساجد پاکدشت که به صورت هدفمند از ۶ مسجد از میان کلیه مساجد شهر پاکدشت (با توجه به جهات گوناگون جغرافیایی) انتخاب شدند مصاحبه‌ی عمیق صورت گرفته است که داده‌های حاصل از این مصاحبه‌ها با استفاده از تحلیل مضمون، تجزیه و تحلیل شدند. یافته‌ها نشان داد زنان پاکدشتی در رابطه با میزان حضور خود در فعالیت‌های مشارکتی در مسجد را بین ۲ تا بیش از ۶ ساعت در هفته بیان کرده‌اند. این مشارکت در امور گوناگونی حاصل می‌گردد که در مجموع شامل حضور و مشارکت فرهنگی، سیاسی و اجتماعی در مسجد می‌باشد. مشارکت فرهنگی شامل فعالیتهایی مانند شرکت در فعالیتهای قرآنی، آموزش احکام و اخلاق، کلاسهای تفسیر، جلسات امر به معروف و نهی از منکر، برگزاری اعیاد و مراسمات مذهبی و.. مشارکت اجتماعی شامل فعالیتهایی مانند شرکت در مشاوره‌های خانوادگی و اجتماعی، هم‌اندیشی برای حل مشکلات همسایه‌ها و مردم و مشارکت سیاسی شامل هیأتی مانند شرکت در جلسات بسیج، سخنرانی‌های سیاسی- عقیدتی می‌باشد. مشارکت سیاسی، در پایین‌ترین سطح و مشارکت اجتماعی در بالاترین سطح فعالیت قرار داشتند. به این معنا که اغلب زنان مراد نهایی از حضور در

فعالیت‌های مسجد را تعاملات اجتماعی عنوان کرده بودند. با این وجود، در میان این فعالیت‌ها مشارکت فرهنگی از تنوع بالاتری برخوردار بود. در پایان بر خود لازم می‌دانم از تمام کسانی که بنده را در راه به ثمر رسیدن این کتاب یاری نمودند، تقدیر و تشکر به عمل آورم و آرزوی موفقیت و عاقبت به خیری را برای آنان آرزو نمایم؛ امیدوارم زحمات چندین ساله‌ی مؤلف در حوزه مطالعه مسجد و نگارش مطالب در این زمینه راهگشای دغدغه‌مندان مسجدی و مسجدپژوهان باشد و در نهایت اگر کاستی و نقصی در پژوهش حاضر وجود دارد آن شالله با مطالعه اثر و با ارائه‌ی پیشنهادات تکمیلی توسط صاحب‌نظران و اندیشمندان حوزه‌ی مسجد مرتفع خواهد شد.

دکتر میثم فرخی

بهار ۱۴۰۰